

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Актуальність викладу проблеми становлення і розвитку політичної системи пострадянських країн Центральної Азії не потребує доказів. Адже з розростанням політичної реформи в Україні важливим є теоретичне вивчення і узагальнення особливостей становлення і тенденцій розвитку політичної системи як постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, так і центральноазіатських держав колишнього СРСР.

Об'єктом дослідження є політична історія пострадянських країн Центральної Азії, а предметом – становлення і розвиток їх політичної системи в 90-х рр. ХХ ст. - на поч. ХХІ ст.

Ті чи інші проблеми постсоціалістичних суспільно-політичних трансформацій, внутрішньої і зовнішньої політики пострадянських країн Центральної Азії стали предметом вивчення українських дослідників: Брехарі С. [3], Долженкова О. [6], Гусакова В. [4]. Рудича Ф. [10] та зарубіжних вчених: Акінер Ш. [2], Малишевої Д. [8; 9], Терентьєва А. [11] та ін.

Враховуючи наукову і практичну актуальність теми, її дослідженість в літературі, автор визначив наступну мету: розглянути історію становлення і особливості формування, розвитку і функціонування політичної системи країн Центральної Азії в пострадянський період.

Верховна Рада Узбекиської РСР 31 серпня 1991 р. прийняла рішення про державну незалежність і створення суверенної держави – Республіки Узбекистан. Референдум у грудні 1991 р. підтвердив це рішення. В цей же день Республіка Киргизстан здобула незалежність. 27 жовтня 1991 р. 94% населення Туркменської РСР на загальнонародному референдумі вибрали шлях самостійного державного розвитку. Державний суверенітет Таджикиської РСР був проголошений Верховною Радою 24 серпня 1991 р. 9 вересня був прийнятий закон про створення незалежної держави Таджикистану. 16 грудня 1991 р Верховна Рада Казахської РСР прийняла закон „Про державну незалежність Республіки Казахстан“ [7,132,142,149,160,169].

В цих центральноазіатських країнах на поч. 90-х рр. були прийняті нові Конституції: 18 травня 1992 р – Туркменістан, 8 грудня 1992 р. – Узбекистан, 28 січня 1993 р. – Казахстан, 5 травня 1993 р. – Киргизстан, 6 листопада 1994 р. – Таджикистан. Конституції цих держав проголошували той чи інший варіант республіканської форми правління, найчастіше у вигляді президентської республіки (за виключенням Казахстану, в якому була запроваджена парламентсько-президентська республіка). Були запроваджені посади президентів, декларувався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Законодавчу владу репрезентують парламенти: однопалатні – в Киргизії і Туркменістані, двопалатні – у Казахстані, Таджикистані та Узбекистані. Виконавчу владу здійснюють президенти і уряди (Кабінети Міністрів). Створена судова влада, яка повинна контролювати законність державних рішень у кожному окремому випадку, за-

безпечити панування права [1]. У всіх країнах спостерігається наявність усіх зовнішніх прикмет демократії: періодично відбуваються президентські і парламентські вибори, створені і функціонують політичні партії, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації, існує опозиція. Політичні лідери вважають демократію ідеалом і демонструють наміри відповідати демократичним традиціям, а значить і новітній тенденції – демократизації.

Національна еліта вважала, що після завоювання незалежності в їх країнах встановиться демократія і ефективна ринкова економіка. Однак там одразу ж розгорнулась боротьба за розподіл влади і власності. Гостро проявлялись кланово-етнічні суперечності, в першу чергу – в розстановці сил у владних структурах. В боротьбу за владу, крім партійно-адміністративно номенклатури, включалися лідери кланів і блоків, інтелігенція і мусульманське духівництво.

Необхідно мати на увазі, що в цих республіках колишнього СРСР ніколи не було помітного дисидентського руху. Тому відсутність організованих альтернативних структур, історична та соціальна азіатська специфіка привела до того, що владу отримали саме представники колишньої вищої партійно-радянської номенклатури – вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань. Так, на перших президентських виборах президентами були обрані: в Казахстані – Н.Назарбаєв, перший секретар ЦК компартії в 1989-1991 рр., член політбюро КПРС в 1990-1991 рр.; в Узбекистані – І.Карімов, який в 1989-1991 рр. був першим секретарем ЦК компартії республіки, а в 1990-1991 рр. - член політбюро ЦК КПРС; в Туркменістані – С.Ніязов, перший секретар ЦК компартії, в 1985-1991 рр. член політбюро ЦК КПРС. В Таджикистані в 1990 р президентом став К.Макхамов, який підтримав серпневий путч 1991 р. у Москві і був відправлений у відставку. На багатопартійних виборах 24 листопада 1991 р. переміг кандидат партійно-державної бюрократії Р. Набієв. Лише в Киргизії в жовтні 1990 р. Верховна Рада обрала президентом вченого А.Акаєва. А в жовтні 1991 р. на безальтернативних виборах всенародним голосуванням він знову був обраний президентом.

Характерною особливістю політичної системи пострадянських країн Центральної (Середньої) Азії стала персоніфікація влади, яка проявляється, перш за все, в концентрації владних повноважень в руках лідера держави – президента. Спираючись на номенклатуру, адміністративний ресурс, сімейно-територіальні клани, маючи контроль над силовими структурами, апелюючи безпосередньо до громадян, президенти цих країн добилися через зміни до Конституції і законів, рішень парламентів можливості майже необмежений час перебувати на вищій державній посаді і отримати величезні повноваження. Так, в Казахстані після рішення Конституційного суду про порушення виборчого законодавства і розпуску парламенту на початку 1995 р. президент Н.Назарбаєв отримав значні законодавчі повноваження і відмінив призначені на 1996 р. чергові президентські вибори. А у квітні 1995 р. на всенародному референдумі, який було ініційовано Асамблеєю народів Казахстану, повноваження президента було продовжено до грудня 2000 р. 3 серпня 1995 р. була прийнята нова Конституція, за якою Казахстан ставав президентською республікою. На початку жовтня 1998 р. парламент приймає поправки до Конституції 1995 р.: термін повноважень президента було продовжено з 5 до 7 років, відмінялось обмеження займати вищі державні посади особам старше 65-річного віку [7, 132, 135].

В січні 1999 р. відбулися перші в історії Казахстану вибори на альтернативній основі. Діючий президент Н.Назарбаєв отримав 81,7% голосів виборців і знову став президентом. Чергові вибори президента відбулися 4 грудня 2005 р., тобто уже після „кольорових революцій“ в Грузії, Україні, Киргизії. І знову переконливу перемогу здобув Н.Назарбаєв, за якого проголосували 91% виборців. За даними зарубіжних спостерігачів виборчий процес був далекий від демократичних стандартів: тиск і залякування альтернативних кандидатів та їх прихильників, контроль за медіапростором, масова пропаганда на користь діючого президента тощо. Крім того, владі вдалося розколоти практично всі течії опозиційних сил: і Комуністичну партію, і Демократичну партію „Ак Жол“, і рух „За справедливий Казахстан“ та ін. Це говорить про те, що політичні партії, незалежні політичні організації виконують лише символічну роль і є фактично підконтрольними державі, не мають змоги реалізувати програму демократизації країни [3, 150; 9,68; 11, 32-35].

В Узбекистані на всенародних виборах 29 грудня 1991 р. президентом було обрано І.Карімова, вихідця із Самарканду. Це було результатом компромісу між кланово-регіональними угрупованнями: самаркандським, ташкентським, бухарським, намаганським, джизакським.

Поступово почав складатися режим особистої влади І.Карімова. В березні 1995 р. на референдумі термін його повноважень як президента було продовжено без виборів до 2000 р. На президентських виборах у січні 2000 р. за І.Карімова проголосувало 92% виборців. В результаті референдуму (січень 2002 р.) громадяни країни підтримали пропозицію про збільшення терміну повноважень президента до 7 років [7, 149, 152-153]. Президент має широкі повноваження: він є главою держави і очолює виконавчу владу (являється головою Кабінету міністрів), одноосібно призначає вищих посадовців як в масштабі країни, так і областей, уряд відповідальний виключно перед президентом.

В Узбекистані утворилась традиційна східна модель суспільного розвитку, яка не передбачає демократії і демократичних принципів. І.Карімов повів рішучу боротьбу проти опозиції. Були заборонені ряд опозиційних партій і організацій, незалежних ЗМІ, йде переслідування дисидентів тощо.

В Туркменістані склався авторитарний режим президента С.Ніязова. Він мав фактично необмежені повноваження. В жовтні 1999 р. був прийнятий закон, відповідно якому С.Ніязову були надані особливі повноваження перебувати на посаді президента без обмеження терміну. В серпні 2002 р. Народна Рада Туркменістану (вищий представницький орган) прийняв рішення про те, що С.Ніязов залишиться президентом довічно [3, 150; 7, 173].

В країні діє однопартійна система. Єдиною і правлячою є Демократична партія Туркменістану, як була створена на базі комуністичної партії. Політраду ДПТ очолював С.Ніязов. Президент був верховним головнокомандуючим збройними силами країни, особисто керував діяльністю уряду, призначав і звільняв з посад практично усіх чиновників, в тому числі керівників міністерств і відомств, місцевих адміністрацій, суддів усіх рівнів, послів, Генерального прокурора тощо. Тобто в Туркменістані до самої раптової смерті президента С.Ніязова існував культ його особи.

В Таджикистані внаслідок референдуму з внесення змін до конституції, який відбувся 22 червня 2006 р., діючий президент С.Рахмонов отримав можливість перебувати на посаді як мінімум до 2020 р., тобто став, по суті, довічним президентом [8, 63].

Таким чином, суверенітет, від якого відмовився народ на користь номенклатури і кланових угруповань, поступово сконцентрувався у глави держави – президента, який є причиною, джерелом та метою усієї політичної діяльності. Персоніфікація влади стала частиною суспільного менталітету. Суспільство не може себе захистити від корупції, порушення прав людини, соціальних потрясінь і тому громадяни обрали східну модель розвитку, в якій правитель є персоніфікованим носієм влади і який може вирішити усі проблеми.

Важливою особливістю політичної системи країн центральноазійського регіону є модель „імітаційної демократії“: при збереженні інститутів і процедур плюралістичного суспільства їх демократична суть нівелюється [8,92]. Вибори президентів, як ми бачимо, замінялися продовженням повноважень діючих глав держав. Незважаючи на це, парламентські вибори та вибори до місцевих органів відбуваються регулярно, президенти, правляча еліта, клани намагаються за будь-яку ціну утримати владу і не збираються ділитися нею ні з однією політичною силою. Одним із засобів утримання влади є застосування тієї чи іншої моделі виборчих систем при виборах парламентів. Аналіз показує, що в тих постсоціалістичних країнах, де комуністична партія відіграла незначну роль, демократичні сили запровадили пропорційну систему виборів з низькими порогами або змішану систему (мажоритарно-пропорційну). Лише в державах, де комуністична еліта була порівняно сильною, законодавчо оформилась мажоритарна система з одномандатними округами.

В Казахстані до 1998 р. парламентські вибори проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. З 1998 р. застосовується змішана система, за якою 67 депутатів обирають в одномандатних округах у 2 тури за правилами абсолютної більшості і ще 10 – з використанням пропорційної форми д'Хондта в загальнонаціональному окрузі за умов проходження партією 7-відсоткового бар'єру [5, 30].

Майже подібна ситуація склалася в Таджикистані, де до 1999 р. діяла мажоритарна система абсолютної більшості. На виборах до парламенту (лютий 2000 р.), який тепер складається з 2 палат, була використана змішана система: 22 депутатських мандати розподіляються пропорційно отриманим за партійні списки голосам у єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі із застосуванням 5-відсоткового бар'єру, а 41 мандат – за правилом абсолютної більшості в одномандатних округах. Верхня палата обирається непрямым голосування депутатами місцевих органів. В Киргизії і Туркменістані депутатів парламенту обирають за мажоритарною системою абсолютної більшості. В Узбекистані до 2004 р. діяв однопалатний парламент, 250 депутатів якого обирали в територіальних округах за мажоритарною системою на 5 років. Відповідно до результатів референдуму (січень 2002 р.) в країні функціонує двопалатний парламент. На виборах до нового парламенту у 2004 р. 120 депутатів нижньої палати було обрано в одномандатних округах з використанням мажоритарної системи. 100 сенаторів верхньої палати обрано непрямыми виборами в місцевих радах, а 16 – призначені президентом [5,30; 7, 146,154].

Політична опозиція або зовсім позбавляється можливості брати участь у виборах, або розколюється і витісняється штучно утвореними партіями, блоками і об'єднаннями проурядових сил. Монолітна партія (партії) влади успішно домагаються практично повного контролю над засобами масової інформації. Контрольовані ЗМІ пов'язані з кланово-чиновницькою елітою. Відсутність критики дозволяє необмежений час перебувати на вершині політичного життя як окремим особистостям, так і цілим малоефективним державним інститутам. Маючи більшість у парламентах, представники правлячої еліти підлаштовують під свої потреби законодавчу базу виборів, не зупиняючись і перед зміною трактувань відповідних статей Основного Закону Конституційним судом.

Політичні партії – важливий елемент політичної системи і один з основних компонентів громадянського суспільства – в країнах регіону не відіграють суттєвої ролі. Хоч ідеї політичного плюралізму і багатопартійності знайшли своє закріплення на конституційному рівні, їх статус закріплений у відповідних законах.

В Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Туркменистані утворилась анатомізована партійна система, яка характеризується існуванням певної кількості партій, які, за виключенням 1-2 партій правлячої еліти (партії влади), не мають значного впливу в країні. Вони, як правило, виконують роль своєрідних статистів на виборах. Частина партій, які традиційно відносять до демократичних, заявляють про себе як про силу, що протистоїть існуючій владі і захищають демократичний вибір. Але вони не мають масової підтримки населення. Державні ЗМІ дискредитують прихильників демократичних перетворень, зображають їх провідниками цінностей, які чужі східному суспільству [2, 62, 67; 9, 67].

Разом з тим, зростає опозиційність політичних сил, демократичних організацій існуючій владі і кланово-мафіозним угрупованням. Ідея демократичних перетворень в Центральній Азії відповідає настрою значної частини населення, яке розчарувалось в старій корумпованій владі. Ця влада провела приватизацію провідних галузей промисловості в своїх інтересах, встановила контроль над природними ресурсами, секторами торгівлі і фінансовими потоками, подавляє будь-які прояви невдоволення і опозиційності. Це яскраво проявилось в період так званої “тюльпанової революції” в Киргизії (березень 2005 р.), яка привела до відсторонення від влади правлячого угруповання на чолі з президентом А.Акаєвим, а також в ході збройного виступу в Андижані (травень 2005 р.), учасники якого вимагали відставки президента Узбекистану І.Карімова і проведення демократичних перетворень. Казахстану, Туркменистану, Таджикистану вдалося уникнути демократичних революцій, по суті законсервувати проблеми і становище в них навряд чи зміниться на краще. Але жоден правлячий режим не застрахований від демократичних революцій.

Таким чином, в ході постсоціалістичної трансформації в пострадянських країнах Центральної Азії утворилась своєрідна політична система, якій притаманна закритість, незбалансованість гілок влади, домінування глави держави і партії влади в суспільстві, існування мафіозно-кланових структур з патрон-клієнтськими відносинами, союз бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом, відсутність демократії і плюралізму.

Література

1. Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996.
2. Акінер Шірін. Перспективи перебудови громадянського суспільства в Таджикистані // Політична думка. – 2002. - № 2-3. – С. 54-77.
3. Брехаря С.Г. Політичне лідерство в Середній Азії: перехід до династичної форми державності // Грані. – 2007. - № 4. – С. 148-151.
4. Гусаков В. Десятилітній досвід незалежності Киргиз стану // Людина і політика. – 2001. - № 6. – С. 27-33.
5. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем в країнах Центральної та Східної Європи. – Віче. – 2005. - № 6. – С. 26-31.
6. Долженков О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві // Людина і політика. – 2001. - № 1. – С. 21-25.
7. Зарубежные страны. Вып. 1: 1998-2003 гг. /Авт.-сост. Я.М.Бердичевский. – Запорожье, 2003.
8. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии // Мировая экономика и международные отношения (далее МЭМО). – 2004. - № 6. – С. 85-95.
9. Малышева Д. Центральная Азия в свете «демократических революций» // МЭМО. – 2006. - № 8. – С. 60-70.
10. Рудич А. Політичне лідерство в країнах СНД та Балтії: загальне, особливе // Політичний менеджмент. – 2006. - № 2 (17). – С. 8 – 18.
11. Терентьев А. Выборы в Казахстане: укрощение «оранжевой» волны // МЭМО. – 2006. - № 5. – С. 28-39.